

SIMON WANRADTI KATEKISMUS 1535

TOOMAS PÖLD

“Mina, kuigi olen vana Pühakirja doktor, pole veel loobunud katekismust õppimast. [---] Ma õpin iga päev ja palvetan katekismust oma poja Hansuga ja tütrekese Magdalenega!” ütleb Luther. Evangeelsed põhitööed katekismuses jäävad alati aktuaalseiks. Katoliiklik piiskop Karl Lehmann (Mainz) kiidabki: “Lutheri katekismused ja tema kirikulaulud on evangeelseile kristlastele suureks eeskujuks ja keeleliselt ning üldiseltki otse kunstipäraseks saavutuseks. Jumala sõna on siin saanud tervetele põlvkondadele toiduks ning roaks. Me vajame usulist kirjavara praegusaja keeles. See on väga tarvilik.”

Siinses käsitluses on tegemist kahe mehe tööga, kellel võisid olla katekismuse õpetuse suhtes teineteisest vägagi erinevad lähtekohad ja perspektiivid. Meie soovime siinkohal esmajoonel käsitleda ja selgitada Simon Wanradti teoloogilisi seisukohti. Teise autori, pastor Johann Koelli töö puhul ei ole võimalik rääkida tema teoloogiast, sest tegemist on vaid tõlketööga. Tahame selgitada Wanradti arusaamist M. Lutheri katekismustest (*Suur katekismus* ja *Väike katekismus*, 1529) ning evangeelsest õpetusest üldse. Küsimuseks jääb, mispärast Wittenbergi teoloogid alguses Wanradti toetasid, ent pärast raamatukese ilmumist oma magistrist ja tema

Liivimaa heaks 1535. a tehtud katekismusest enam midagi teada ei tahtnud. Sellest asjaolust tingituna algas kohtulik juurdlus ja algatati protsess mag Simon Wanradti vastu. Lõpptulemuseks oli see, et katekismuse ladu kogunisti hävitati. Töö jäi kaotsi, kuni dr Hellmuth Weiss 11 lehte *resp.* 22 lehekülge Wanradti katekismuse korrektuureksemplarist avastas ning koos dr Paul Johanseniga selle makulatuuriks määratud töö 1935. a taas päevavalgele tõi.

Rekonstruktsioon on toimetatud eelmainitud kahe uurija ja keeleteadlaste poolt üsnagi eeskujulikult. Ometi pole teoloogilisi premisside seni küllaldase sihikindlusega rakendatud. Enamasti on ainult filoloogias lähtudes katsutud paralleelsete tekstide kõrvutamise teel kadunud lauseid usaldusväärset rekonstrueerida.

Puhtteoloogilisi tähelepanekuid rakendades saame ses katkendlikus ja rikutud tekstis mõndagi siluda. Teoloogilist materjali leidub Wanradti katekismuse 22 leheküljel kõrvuti alamsaksa ning eesti keeles. Need read tuleb meil kõigepealt kokku liita. Antud ridade najal esitatagu siin magister Simon Wanradti teoloogiast neli näidet:

1. Kuidas pidi Jeesus Kristus meie päästeks *inimeseks saama*? Kuidas võis ta sündida, Neitsi Maarjast ilmale tulla ja meie Õnnistegijaks saada? Teisisõnu, mida tähendavad Wanradtile *jõulud*?

2. Simon Wanradtile oli tähtsaks küsimuseks, millal saabub *maailma lõpp* ehk *Ilma otz*. Maailmalõpu ootamine oli reformatiooni päevil üldiselt elav.

3. Dr Luther oli mõni aeg tagasi esitanud küsimuse *vaba tahte* kohta, mille ka Wanradt kohe oma katekismusse võttis. Kuidas tuli seda mõista? Kuidas sai sellest aru talupoeg, kuidas linnakodanik?

4. Viimaks vaieldi Marburgis veel Kristuse ligioleku üle maailmas ja armulaualeivas ning -veinis. Seegi tähtis küsimus leidis koha Wanradti katekismuses. Oli see õpetus tarvilik armulauale minemisel või minemata jätmisel?¹

¹ Vastavad teoloogilised mõisted on: 1) jumalapoja sünd ehk inkarnatsioon (*incarnatio*); 2) selle maailma lõpp (*consummatio mundi*); 3) inimese vaba tahe (*liberum arbitrium*); 4) Kristuse ligiolek (*ubiquitas*) armulauas.

Kust pärinevad Wittenbergi magistri omalaadsed õpetused? Meil pole tarvis hakata Wanradti teoloogilistele arusaamadele eeskujusid kusagilt kaugemalt – näiteks tema sünnikohast, Hollandi naabrusest – otsima. Kasuksepp Melchior Hoffmann jutlustas 1525. aastal Tartus maailma lõpul saabuvast kurjade kohutavast hävitamisest. Tal oli soovitus Wittenbergist kaasa toodud. Tema eeskuju võis noort õpetajat Wanradti, kes tuli samal suvel Liivimaale Tartu linna jutlustajaks, nakatada käremeelse maailmalõpuootusega. M. Hoffmanni võis omakorda mõjutada eriti oma ründavate raamatute kaudu prof Karlstadt *alias* Andreas Bodenstein. See professor oli olnud Wittenbergis õppejõuks ja Luther isegi kaitses 1512. a tema juures oma doktorikraadi. Karlstadtist sai 1524. aastast peale, mil ta vallandati Orlamünde koguduse pastori kohalt, “vend, naaber Andreas”. Ta oli küll juba lahkunud Wittenbergist, olles sattunud ägedasse konflikti Wartburgist tagasi rutanud Lutheriga, kuid tema armulauaõpetuse üle vaieldi veel 1529.–1530. aastal Marburgis (esimest korda oktoobris 1529, teist korda suvel 1530). Just sel ajal oli Wanradt sõitnud Tartu linna kull Wittenbergi oma õpinguid jätkama. Luther töötas samal ajal oma õpetuse kallal Kristuse *ubikviteedist* armulauas, millega Simon Wanradti katekismuski tegeleb.

Wanradt immatrikuleeriti 10. detsembril 1529 ning juba 1. augustil 1530 promoveeriti ta magistriks. Samal aastal siirdus Wanradt Tallinna, oktoobri lõpul oli ta saanud Tallinna Niguliste koguduse õpetajaks. Wittenbergist tõi Wanradt kaasa uudseid, iselaadseidki reformivaateid, mida ta osaliselt kasutas oma katekismuse koostamisel õpetuseks Liivimaa linna- ja maarahvale. Hiljem tuli tal loobuda oma kohati äärmuslikest vaadetest, mis linnarahvale kõlasid võõristavalt ja maarahvale oleksid täielikult arusaamatuks jäänud.

Veel 8. augustil 1531, seega just neli aastat enne WK² trükkimist, kirjutas Luther Wanradtile soovituskirja Tallinna rae jaoks.

² Siin ja edaspidi: Wanradt-Koelli katekismus.

Augustis 1535 oli WK trükk Wittenbergis valmis. Kindlasti pidi Wittenbergis algul Wanradtile abimehi leiduma, millega võib seletada ka omapäraste marginaalide *resp.* korrektuuride tekkimist Luffti trükikojas. Wanradt jäi üldiselt Wittenbergi reformaatorite jälgedesse. Luther pidi võitlema lisaks äärmuslikele usumäratsejatele ka spiritualistlike õpetlastega, kes Jumala *käsu ja evangeeliumi* kuulutamise asemel tahtsid *vaimu valgustuse* sunnil *puhast evangeeliumi* kuulutada, alavääristades käsuõpetuse ja Vana Seaduse osatähtsust. Just neid kriitilisi vaateid näib vähemalt osaliselt jagavat Wanradt, kellelt iganes ta need üle võtnud oligi. M. Hoffmann pandi vangi, kuid tema õpetused mõjutasid taasristijaid Münsteris ja Hollandis. Münsteris värskest rajatud taasristijate “riik” (1533–1535) suunas kogu teoloogilise diskussiooni arengu Wittenbergiski märatsejate vastu. Selle võitluse kaames valguses pidi S. Wanradti positsioon Wittenbergis kõikuma lööma, muutudes kahtlaseks, kui mitte suisa vastuvõetamatuks. WK-s puuduvad tõendused Wanradti seisukohtadest Püha Vaimu, kiriku ja pühade osaduse suhtes. Miks on tema katekismusest vastavad osad kaotsis ja miks pole dekaalooigist jälgegi leida, mis aitaks Wanradti vaateid Wittenbergi teoloogiaga lepitada?

Wanradt oli reformaatorite toetuse maha mänginud! Kui algas protsess katekismuse pärast, põgenes ta kellegi halva kuulsusega naisterahva saatel ajutiseks ära. Maha jättis ta oma abielunaise, väga jõuka ämmaemanda Josine Papenbuschi. Josine ei tahtnud hiljem enam tema juurde elama asuda ja suri enne suure sõja algust. Tallinnas alanud protsess WK trüki pärast lõppes 17.07.1537. a Wanradti fiaskoga, kes küll siis enam Tallinnas ei viibinud. Wanradti kirjutatud ja Koelli tõlgitud katekismuse suhtes langetati hävitav otsus. Koell pääses küll karistusest, olles toiminud *als eyn dener*. 1538. a oli Wanradt taas jutlustajaks Läänemaal, siis peitis ta end ja teenis jutlustajana mõnda aega Viljandis, Paides ja Lemsalus. Liivimaal oli ta endiselt väarikas isik, keda toetasid Tallinna raad ja Riia peapiiskop, samuti ordumeister von Brüggeneu (1546). Kui algas Vene-Liivi sõda (1558), põgenes Wanradt ühes oma pojaga

lõplikult Liivimaalt ja suundus Königsbergi Ida-Preisimaal. Ta oli tuntud õpetlase ja jutlustajana Vilnos (Vilniuses). Oma viimaseil eluaastail (1563–1567) oli ta tunnustatud pastor suures sadamalinna Danzigis ja reformaatorid andsid talle tõendid, et ta evangeelse õpetuse järgi elab ja rahvast õpetab.

Muidugi lisanuks Wanradti laiemahaardeline probleemide käsitlemine meie katekismusele suuremat avarust. Koelli tõlge andnuks tollal abi pastoreile, kes eestikeelseid väljendusi veel ei osanudki. Kuid ainult õpetlased võinuksid sellist käsiraamatut tarvitada.

Oluliseks osutub pingeliste katehheetiliste mõtteseoste selgitamine ja võimalust mööda tekstilünkade täitmine. Kirikulooline taust aitab omakorda selgitada 1529.–30. a (Wanradt Wittenbergis) ja 1535. a (WK trükk Wittenbergis) sündmuste mõju teksti kujundamisel.

Kaalukas põhjus Wanradti katekismuse hülgamiseks oli lõpuks veel asjaolu, et dr Luther oli hakanud kirjutama nn kantseleikeeles. Ajapikku hüljati ka Liivimaal seni tarvitusel olnud alamsaksa dialekt, Wanradt aga oli jäänud vana keelepruugi juurde ja ühes sellega iganenud keelevormide kütkeisse.

Teisejärguliseks jääb küsimus, kuivõrd Püha Vaimu koguduse õpetajal Johannes Koell'il (Kool?) oli õnnestunud tõlkida eesti keelde kõike seda, mida Simon Wanradt oma katekismuses talle ette oli kirjutanud. Meil pole materjali täielikul kujul olemas. Alamsaksa tekst täidab küll tunduvalt eestikeelse osa lünkasid, kuid selleks, et Wanradtist paremini aru saada, tuleks puuduvad lõigud eesti keelest alamsaksa keelde tagasi tõlkida. Säilinud osade järgi on juba veenvalt konstateeritud, et osaliselt pole Koellil õnnestunud Wanradti keerulisi teoloogilisi mõttekäike adekvaatselt edasi anda. Kuid paraku pole Koelli ebaadekvaatne tõlge, mis lubaks rääkida tema teoloogilistest vaadetest, tervikuna säilinud.

Usutunnistus (*Credo*), Meie Isa palve (*Pater Noster*) ja sakramendid (*Baptismus, Sacramentum altaris*) on teoloogiliselt rekonstrueeritavalt säilinud, ainult kümnest käsust (*Decem praecepta*) pole jälgegi leida. Tiitelleht või sissejuhatus on kaduma läinud. Kusagil

pidi peituma *sze alck* tunnistuslause (*Confessio*): *Mina usun Jumalasse, Isasse... Loojasse.*

CREDO

Credo raames kirjutas Wanradt kokku erilise päästeloo, mis lähtub kõige loodu headusest ja sellele järgnevast pattulangemisest. Põrguhaud ning surm annavad voli kurjusele. Luther sellest ei lähtu, tema *Väike katekismus* on juba kümne käsu kui peegli etteasetamisega rajanud aluse patust vabanemise vajadusele. Ta ei juurdle patu päritolu kallal – oleme kadunud ja seega hukkamõistetud inimesed. Kokkuvõttes võib aga väita, et WK *Credo* on kirjutatud Lutheri *Suure katekismuse* avaras stiilis.

Loomisõpetuse pealkiri on: *Mina ussun Jumalan Issan... Loya sysse*. Esimese artikli seletuse moodustab õpetus loomisest. Jumal kui kõige Tegija ning Elu Hoidja hoolitses selle eest, et kõikus oli loomise alguses *kockones hõe* 'kokkuvõttes hea'. Selle eest peaksime olema tänulikud. (Tänulikkusest räägib Wanradt ka Meie Isa palve algussõnades, palves igapäevase leiva pärast loetleb ta aga Looja häid andeid.) Pattulangemise pärast pidi pääste tulema Kristuse lunastustöö kaudu. Mõttelõngad pattulangemise üle suunduvad (mingist tundmatust) loomisloost lähtudes lunastuse vajaduse poole. Siit tulenevadki järeldused sellest, mis pidi olema juba loomispeatüki tsentrum – leidub ju kusagil pattulanguse kirjeldus. Lunastuslugu kordab algupärase hüva loodu eksistentsi ja jätkub langusjärgse lepituse kirjeldamisega Kristuses.

Lunastusõpetuse pealkiri on osa kadumaläinud esimesest leheküljest. Seal peaks seisma tekst: *Vssun (vssu) Jesussen Christussen, meddy Issandan sysse*, kes on saanud Pühast Vaimust, ilmale toodud (tulnud) Neitsi Maarjast, kannatanud *Pontio*... Siin järgnebki lehekülj leitud tekstiga usutunnistuse lunastusartikli lõpuosast: *...Pylatussen ayal. Sundrya* Pilaatuse nimi kordub ka seletuses.

Wanradt aga kirjeldab Kristuse inimesekssaamise algust

(jõulud)³ kui tema alandusteed lepituse alustusena: *Cur Deus homo?* (Miks sai Jumal inimeseks?) See läheneb Lutheri *Suure katekismuse* mõttekäikudele. Wanradt kirjutas hardumusega, kuidas Kristus on lihaks saanud *lebby temen hellyn syndmen*. Ta on meid oma sündimisega – kusjuures Maarja nime enam ei mainitagi! – teinud liha sees õigeks ning puhtaks Jumala, oma Isa ees! Ta teotus oli suur *sundya Pontio Pylatussen* ajal. Alamsaksa tekst lunastusest jätkab kirjeldust Kristuse põrguminekest ja ülestõusmisest ning selgitab: Jeesus Kristus päästis meid ristil viimsest kohtust, surmast ja igavesest vaevast, ta on välja murdnud põrgust ja rebestanud kuradi ahela! Kristus istub Isa paremal käel ja palub meie eest, kes me igapäev pattu teeme. See, et Kristus tuleb kohut mõistma elavate ja surnute üle, peab meid valvsaks tegema: me peame oma elust aru andma! Hea, et Kristus *meie eest* (kokku viis korda!) kostab, muidu oleks meie asi täbar. Seega on meil eesti- ja alamsaksakeelseil lehekülgedel olemas kogu teise õpetuse konsekvantne päästelooline seletus, koos *Credo* põhitekstiga kokku kolme ja poole lehekülje ulatuses.

Ekskurss: Mida räägib Wanradt Kristuse incarnatio, tema leha (hywu) nynck were kohta? Mida tähendavad Wanradtile jõulupühad?

Omapärane on Wanradti lunastusõpetus, mille kohta leiame vihjeid eestikeelses tekstis. Seletus lähtub peamiselt Heebrea kirja 2. peatüki lõpusalmidest 14–15: “Et nüüd lapsed on liha ja vere osalised, siis Temagi sai otse samal viisil osa sellest, et ta surma läbi kaotaks selle, kelle võimu all oli surm, see on kuradi, ja vabastaks need, kes surma kartusest olid kogu eluaja kinni orjapõlves.”

³ Luther ei kõnele *Väikeses katekismuses* õigeksmõistmisest, vaid sellest, et Kristuse ülestõusmine on meid igavesti õigeks, süütuks ja õndsaks teinud! Pattulangemist ja Kristuse maailma läkitamist on haaravalt kirjeldatud Speratuse laulus *Es ist das Heil uns kommen her* (“Kõik kallis hingeõnnistus”). *Väikeses katekismuses* päästelugu ei esine, on vaid dogmaatiline kokkuvõte sellest. Luther kinnitab vaid, et *Jesus Christus on üx toddine jummal ja innimene* (vastavalt Mülleri jutlustele 1604. a), kes meid on päästnud ning lunastanud, et me oleksime tema omad.

– Kristuse inimesekssaamise (*inkarnatsiooni*) põhilisest faktist tuletab Wanradt jumalinimese läbi teostatava lunastustöö, mille märksõnadeks on *liha (ihu) ning veri*: Pattulangemise järel on inimene kui liha ning veri patu ja seega *köhnreti* ning *põrguhaua* päralt. Jumal aga saatis vangidele oma ääretu suurest armust oma ainsa, armsa Poja, kes sündis inimeseks ja lepitab nad Jumalaga. Kristuse *helly* ‘püha’ sündimine lihas ning veres pühitseb ja teeb veel *eddespette* meie liha ning vere õigeks(!) ning puhtaks! See on õpetus Kristuse inkarnatsioonist, mis ei toetu *Väikese katekismuse* eeskujul üksnes jumalinimese dogmale. Pigemini järgib Wanradt siin Nikaia usutunnistuse *ductus*’t: “Kristus on inimeste pärast ja meie õndsuseks taevast alla tulnud ning lihaks saanud [*incarnatus est*] Püha Vaimu läbi neitsi Maarjast ja inimeseks saanud.” Inkarnatsioonioõpetus on Wanradti teoloogias kesksel kohal. Kuigi ema Maarjat ei nimetata, kõlavad jõulusündmuse hardad toonid siin kui kellahelin. Näeme, et Wanradti õpetus lunastusest on tugevasti seotud Kristuse sündimisega, st jõuludega.

Väikese katekismuses ei räägi Luther pikemalt inkarnatsioonist. Ta ütleb, et jõulude ajal tuleks jutlustes selgitada, mida tähendab meile see, et Kristuse sündimise läbi maailma on Sõna lihaks saanud. *Väikese katekismuse* jaoks on vaid lühike lastejutlus (*kurze Kinderpredigt*) kohane, arvab Luther. Ta valmistas keelpillihelide saatel oma lastele südamlikke jõululaulusid *Ma tulen taevast ülevalt, Nüüd inglid taevast tulevad* ja viimistles katoliku jõululaulu *Nüüd ole, Jeesus, kiidetud, et sa Neitsist sündinud*. Seda tegi ta rahvalaulu stiilis. Ja rahvalauludeks need viisid ning sõnad muutusidki. Kokkuvõtlikult ütleb ta Suure Katekismuse seletuses, et Kristus on meie Issand, “sest ta on inimeseks saanud... minu süü satisfaktsiooni tasunud mitte kulla ja hõbedaga, vaid oma püha, kalli verega”. Satisfaktsioonist (*küll tegkeme/maxma*) kõneleb ka Wanradt. Palves pattude andekssaamiseks räägib viimane, et pattude andeksandmine toimub *lebbi meddy Issanden Christussen weren*, tema süütu surma läbi. Edasi õpetatakse: Pontius Pilaatuse all murdus kuratlik vägi Kristuse kui Messia ärapõlgamise (Hb 12:3; 13:13) läbi. Siitpeale on ainult alamsaksa tekst olemas, mis räägib Heebrea kirja 2. ptk alusel Kristusest kui suurest Ülempreestrist, kes meie eest palvetab Isa poole.

Kuskil pidi kolmanda õpetuse pealkiri asetsema: *Vssun Pöha Waimu sysse, Pöha rysty (Christusse) kirk* jne. III usuartikli algus peab moodustama omaette lõigu. Õpetus Pühast Vaimust ja kirikust ei järgne vahetult II artiklile, vaid on läinud kaotsi. Mida Wanradt ütles Püha Vaimu ja kiriku kohta, jääb meile teadmata. Ka sama õpetuse jätk pühade osadusest puudub kahjuks. See võis olla mõneti sõbralik tõlgitsus *rysti rahwa (rysti kircko)* elust in *Frede, eindracht mit den unsen*. Kas vahest mässulised talupojadki polnud tema sõbrad? Pärast raevukat talupoegade mässu mahasurumist 1525. a seati 1535. a rahu ja kord majja ka näljahädas vaevlevas piiskopilinnas Münsteris. Fanaatilisele “Siioni kuninga” diktatuurile tehti halastamatu lõpp, mässuliste juhid pisteti pilkealustena kirikutorni küljes rippuvaisse raudpuuridesse. See pidi küll kõigile, ka Wanradtile hoiatuseks olema.

Kuid säilinud on III artikli lõpp: *egkewe ello* (igavene elu). Siin räägitakse väga lohutavalt üldisest ülestõusmisest ja igavesest elust. Surm, kurat ja põrguhaud *eb pidda yelles*, vaid peab kõik *möeda olema*. Igavikuootus ning -teadvus võivad inimest kaduvuses trööstida.

Hb 2:14–15 on juttu inimeste *eluaegsest surmakartusest*. Selle teema üle arutleb ka Wanradt oma seletustes igavese elu lootuse kohta. Kristusega (*temekaes*) tõuseb inimene taas üles ning saab osa Riigist ja selle *rickus*'est. */Pane sen syna heesty techtel/*, sest see pakub inimesele tema kartustes, olgu ta vaene või rikas, rahu ning rõõmu.

Credo lõpul seisab soov: *Sze antkuth meyle Jumal /Amen/ Sze on toest...* Jälle esineb vastavus Lutheri sõnastusele: *See on tõesti tõi. Aamen.*

Wanradti seletus ja Koelli tõlge usutunnistusest jääb meile kättesaadavais tekstides üldiselt traditsioonilise evangeelse seletusviisi pinnale, mida pakub ka Luther oma *Suures katekismuses*.

MEIE ISA PALVE

Järgneb koheselt palve: *Sze alck sesth palwest, see on Meddy Issa taywas*. Seda lühivormi näitab samuti alamsaksa tekst. Meie Isa palvele on lisatud ka seletus ühe lehekülje ulatuses. Wanradt on siinkohal Lutheri katekismuse seletusi tarvitanud, mis ju osaliselt olid ammutuntud vanakiriklikud tekstid. Kuid palves jumalariigi pärast on Wanradt läbematu ja näib vähe ülemuste eest palvetamise tarviduses veendunud olevat. Ta ootab kohe Issanda tulekut kohtumõistmiseks selle kurja ilma üle ja valituile kohest lunastust üles-tõusmise päeval. Küsimus püstitatakse inimese *vaba tahte* kohta, mida Wanradt täiesti eitab.

Meddy Issa taywas!

Põhitzetut sakut synu nymy; synu ryckus tulkut; synu tachmas sundkuth kuth taywas nynda kaes maapeel. Meddy igkapewyne leib anna meyl tenapeyw; nynck anna meyl andex meddy suyta, kuth meye andex anname meddy suytegiall; nynck ella satack meyd kywsatussen sisse, erranes errapeste meyd keickest Kuryast. (Aamen.)

Peatükk Meie Isa palvest koos seletustega on põhjalik ja ulatuslik. Ülalesitatud rekonstruktsioon algtekstis sellisel kujul ei esinenud, vaid iga üksik palve oli esitatud vastava seletuse eel, seega 7 korda, kaherealise ulatuvusega suurte pealkirjadena.

Kõnetlus. Palvehüüuga *Meddy Issa taywas* algab seletus. Alamsaksa tekst jätkab: Jumal laseb end kutsuda Isaks, et keegi ei kardaks ega pelgaks teda, vaid kõiges hädas appi hüüaks. Kui ta nimetaks end suure ja range nimega, siis vaesed inimesed heituksid nagu suured lapsed ja mõtleksid, et Jumal ei taha neid kuulda võtta. *Kõnetlus Meie Isa taevas!* pakub julgustust. See on armastav Isa, kes vaatab oma vaestele lastele ja hangib neile armu ning soosingut maa peal. Me tunnetame seda armu päikest, kuud, tähti ja kogu loodut vaadeldes. Siin maises madaluses tahame *synd hüeda*

ninck palwuda / kule meyd toch / nynda kuth Issa omal lapsedel teep (tegkep). See seletus meenutab Lutherit: “Palume julgesti... nagu armsad lapsed oma armast isa paluvad.”

I palve. Luther rõhutab *Väikeses katekismuses*, et Jumal tahab pühitseda oma nime meie juures seeläbi, et õige ja puhas õpetus käib käsikäes õige eluga. WK kirjutab Jumala nime kohta oletatavasti: Ses palves tahetakse (seda) ning ka Jumal ja tema sõna tachtis seda, et tema nimi oleks pühitsetud. See on hea, mis on ka Jumalale armas siin selles ilmas, kui valitseb (*tennetet*) tema vägev sõna. Palume, hoia seda meile. Ning ära lase kurjal võitu saada ehk midagi muudki Sinu nime ärapõlatavaks teha meie seas.

II palve jumalariigi pärast toonitab Püha Vaimu valitsemist. Meie palume selleks tarbeks abi *keickest polest* (igapidi), et saaksime rikkaks ning õndsaks, kui Püha Vaimu abiga valitseb Jumala Riik. Kuid siin muutub Wanradt kannatamatuks. Ta ootab jumalariiki maa peale kohe ja palub, et Jumal sellele patusele ilmale kohe tahaks otsa teha ega ootaks viimsepäeva tulemisega liiga kaua. Sest usklikud igatsevad oma viimses hädas päästmisest (lunastusest) osa saada. Ning nad tahaksid, et *Christuse kaes* jõuaksid igavesse ellu ja tuleksid *Jelles-Vleestousma* päevad.⁴ Selline kärsitu seletus palvele Jumala riigi tulemise pärast ei saanud sobida luterlaste konteksti talupoegade mässu ja taasristijate “1000-aastase rahuriigi” loomise päevil. Siin on taas üks teoloogiline motiiv Wanradti katekismuse hülgamiseks. Luther eristab selgesti maised riigid Jumala Riigist, mis taevast maa peale tuleb. III palves palub ta, et Issand mitte kurja ilma, mis on langenud Kuradi võimusse, ei hävitaks, vaid *kurja tahtmist* murraks ning takistaks seda, mis ei lase jumalariiki valitseda keset vaenujõukusid.

⁴ Latinism *Jelles vleserretada* näib siinkohal sobivam kui *jelles vleestousma* viimsel päeval (rida 118).

Ekskurs: Kuidas kõneleb Wanradt viimsetest asjadest ning viimsest päevast?

Wanradti katekismus alustab usutunnistusega, milles on juttu esmalt maailma loomisest, teises osas Kristuse tulemisest lunastuseks ja kolmandas osas ülestõusmisest ning igavesest elust, seega täiuslikust jumalariigist. Eriti artiklis ülestõusmisest ning igavesest elust räägib ta teatava soojusega igavikust. Peab eksisteerima (igavene) elu ning *egkewe* (igavik). Siis ei ole eales voli ei surmal, kuradil ega põrguhual. Need esimesed asjad peavad kõik möödas olema. Seepärast ei ole tarvis surma, suremise viletsust ega eluotsa karta, vaid seal on aina taevaline rahu, rõõm, *ße önnis/önsus armu selgus/soojus*. Kuipalju erineb see Lutheri sõnastusest? Väike katekismus seletab, et meie ühes ristirahvaga peame ülestõusmisest ja igavesest elust osa saama: Jumal äratas minu ja kõik surnud viimisel päeval üles ja annab mulle ühes kõigi usklikega igavese elu Kristuses. Wanradt on individualistlikum ja elitaarsem. Ta ei räägi üldisest kohtuhirmust, vaid eksistentsiaalsest isiklikust surmahirmust, millest usklikud päästetakse.

Hoopis ägedamad toonid tulevad esile ühenduses palvega jumalariigi (taevariigi) kohese tulemise pärast. Iseendast on see ootus kristlik, ainult toona väärsti rakendatud. Seal on midagi leida viimse õhkamise taolisest palvest: *eth kõigeväeline Jumal selle pattussel Ilmal tachtis ydden otzan tehe*. Teiseks: *Nynck sen wymesen peywe kaes eb tachtis kauwa otada*. Kolmandaks: *erenez neme uskwat/uskuset/ Nynck erewalitzetuth tachtis erra peesteda, neyd/neme kockones taewa rickus wotta Christussen kaes ninck (perest) keick (ne) surnut Jelles/yelle vleserretada*. (Luther palvetab siinkohal ülemuste ja avaliku korra pärast, “et me Jumala sõna usuksime ja talle meelepärast elu elaksime siin ajalikult ja seal igavesti”. Alles viimases, VII palves palvetab ta, “et Jumal viimaks, kui meie surmatund tuleb, annaks meile õndsas otsa ja võtaks meid armuga sellest hädaorust enese juurde taeva”. Samu mõtteid on ta heietanud III artiklis, nagu ülalpool mainitud.) Viimsest hädast räägib Wanradt kui kiusatuste kannatamisest VI palves, *eth meye kannatada/kandada wöyme/nüed ninck meddy wyemeses heddas*. Ka Meie Isa palve lõpus (enne sakramente) on õndsusest juttu:

röem pyddap meil antuth sama/kos se meil tarwis ninck önnis on/. VII palves räägitakse kohtu raevust (*Zorn*). Esimest korda kohtame siin väljendusi nagu *wyemne peyw, vyemne hedda, ilma otz, önnis*. Isiklikuks muutub toon seal, kus Wanradt katsub selgitada, mis-sugust julgust annab usk igavikku ning õndsusse. (Luther seevastu hoolitseb samas kohas maailmas valitseva korra eest, et kaos võimutsema ei hakkaks. Selleks oli talle tõuke andnud talupoegade mäss ja hiljem Münsteri taasristijate õudne palagan. Maailma lõpust ta üldse ei räägi, küll aga Kristuse tulemisest. Kui ta teakski. et homme tuleb viimnepäev, istutaks ta täna õunapu.)

III palve. Sze kolmandes palve on kogu ulatuses säilinud: Sinu tahtmine sündigu. Seletus jääb *Väikese katekismuse* raamidesse ja räägib kuradi, maailma ja liha tahtmisest, mida Jumal peaks *talitsema ja ära keelama*. Luther räägib siin kuradi, maailma ja meie liha kurja tahtmise “murdmisest ning kütkestamisest” (*brechen und hindern*). Wanradt sellega ei lepi, vaid tal tuleb lisaks maadlemine *vaba tahtega, mis iseenesest ainult põlgab ja vihkab Jumalat*. Midagi, millest eesti talupoeg või linlane jagu ei saanud, on tahtevabadus. Wanradt pani selle Lutheri seisukoha tema vaidlusest Rotterdami Erasmusega siia oma katekismusesse kirja! Käremeelsed olid küll algul Münsteris edu saavutamaks, aga neil oli “kristlik” soov, et Issand seesinatse kurja ilmaga lõpparved teeks. Mis tähtsust oleks veel Jumala käskudel, mis aitavad maailma korras hoida, kui selle maailmaga tuleks kohe teha lõpparved? Wanradt sattus siin kardetavasse lähedusse mässulistega. Ta pani inimese *vaba tahte puudumise* Lutheri seisukohana oma katekismusesse kirja ning kirjutas sellega ühenduses (vabas tõlgitsuses): *Oh tule kähku, kallis viimnepäev! Kadugu kurja maailma riigid!* See õhkamine “Tule, Issand! Maranata!” pole kirikus vaenamiste päevil kunagi kustunud. Kristlased ootavad ja igatsevad ju Kristuse tulemise päeva.

Ekskurs: Mida ütleb Luther vaba tahte kohta?

Aastal 1520 kirjutab Luther oma ladinakeelse *Assertio omnium articulorum per bullam Leonis X. novissimum damnatorum*.⁵ Saksa keeles ilmus 1521. a jaanuaris raamatukene *Grund und Ursache aller Artikel, die durch die römische Bulle unrechtlich verdammt sind*,⁶ mille 36. artikkel algab sõnadega: “Aadama languse ja patu tegemise järel on vaba tahe paljas nimi, ja kui ta toimib (funktsioneerib), siis teeb ta surmavalt pattu.” Seega peaks asi olema selge, sest ka Paulus ütleb Rm 14:23: “Kõik, mis ei tule usust, on patt.” Kuhu jääb siis vabadus, kui inimene iseendast ainult pattu teha saab? Nagu ütleb Augustinus oma kirjas *Vaimust ning kirjatähest*: “Vaba tahe ilma Jumala armuta kõlbab ainult pattu tegema.”

Ja edasi Lutheri seletus. Püha Paulus ütleb 2. Timoteose kirja 2. ptk: “Noomi vastupanijaid, et Jumal neile kuidagi annaks meelt parandada ja vabaneda kuradi paelust, kes nad on kinni võtnud täitma tema tahtmist” (2Tm 2:25). Kus on siin vaba tahe, kui keegi on kuradi vangis? Pole ju nii, et ta ei tee midagi, vaid nii, et ta teeb kuradi tahtmist. Kas on see “vabadus” kuradi tahte vangis jaoks, kui talle ei leita abi, olgu siis, et Jumal annab talle kahetsust ja meeelparandust? Nagu ütleb Kristus Jh 8:34 juutidele, kes väitsid end vabad olevat: igauks, kes teeb pattu, on patu ori; kui nüüd Poeg teid vabaks teeb (lunastab), siis olete tõepoolest vabad. Püha Augustinus tarvitab väljendit *vaba tahe* oma 2. raamatus *Julianuse vastu* ja nimetab seda *servum arbitrium* ‘orjastatud tahe’. Sellega lõpetab Luther oma arutluse, seletades veelkord, et mõiste *vaba tahe* olevat talle koguni vastumeelne. Veel juunikuul 1530. a, kui Wanradt oli asumis tagasi Tallinna, esitati Augsburgis keiser Karl V-le Augsburgi usutunnistus. Wanradt ei saanud tunda selle XVIII peatükki vabast tahtest, ta võis aga olla tutvunud Melanchthoni seisukohtadega Wittenbergis. Melanchthon kirjutab Augsburgi usutunnistuses: “Vabast tahtest õpetatakse, et inimese tahe on mõningal määral vaba... Et me sellega ei õpeta midagi uut, tõendavad Augustinuse selged sõnad vaba tahte kohta... Vabadus seisneb

⁵ D. Martin Luthers Werke, Kritische Gesamtausgabe (Weimar, 1883–) (WA) 7, 91.

⁶ WA 2, 248–251.

ainult meie elu väliste asjade piires, valides head või kurja.” Hea on Jumalast, kurja teha on vabadus, näiteks ebajumalat kummar-dada, tappa jne. Tuleb ainult toonitada, et Wanradti “luterlik” õpetus orjastatud tahtest kui vaidlusalune küsimus ei sobinud sellesse lühikesse katekismusse.

IV palve. Seletus meie igapäevase leiva kohta on alamsaksakeelse teksti lõpuosas säilinud. Spirituaalselt tõlgitseti siin tihti igapäevast leiba kui vaimulikku (*supersubstantialis*) hingeleiba. Võimalik, et Wanradt *hingeleiba* mainis oma seletuse alguses, sest ta jätkab: ...vaid anna meile rahu, üksmeelt isekeskis *seespitte ninck owespitte*, head ülemused, igapäevased tarvidused. Jumal hoidku meid himustuse eest, sest see pole igapäevane leib, vaid saadab meile hävingut. *Hoi*a meid ka *ükskõiksuse(?)* ja *edevuse eest*, anna meile head tervist, hea pererahva, vaga abikaasa ja kuulekad lapsed. *Kõigepealt hoi*a meile oma Jumalik sõna, mille kõrval kõik ihutoidus on vilets ning tühine. Luther loetleb siinkohal maamehelegi tuntud reaalseid tarvidusi ja neile vastavaid andeid igapäevases elus. Juba loomise artikli seletuses loetleb ta neidsamu Jumala ande, millest iga maamees aru sai: söök, jook, riided, kingad, koda ja maja, põld, veised, raha, vara, vaga abikaasa, vagad lapsed, vaga pere-rahvas, vagad ning truud ülemused, hea valitsus, hea ilm, rahu, tervis, aus elu, head sõbrad, truud naabrid. Wanradti seletus on sobiv pigem linlasele, mitte aga niivõrd maamehele.

V palve on peale alguslausete peaaegu täielikult olemas ega paku mingisuguseid eriõpetusi. Esiteks me palume oma pattude andeksandmist, seejärel oleme valmis neilegi andeks andma (puudub veel termin *ligimene*), kes *meyl ech meddy wasta kurya* on teinud. See kõik on väga südamlük! Luther toonitab, et andeks-andmises peitub kogu Jumala riik.

VI palve tegeleb muuhulgas kõrgemate kiusatustega, millest Lutheri Väikeses katekismuses pole juttugi. Küll aga loetleb Luther *Suures katekismuses* terve rea kiusatusi, mis kuradi, maailma ja meie liha ajal on tekitatud. See juba III palvest tuntud kolmik on

Wanradtilegi tuttav. Kiusatuste seas on mainitud ka kõrkust, uhkust, auahnust jt kõrgemaid kiusatusi.

Alamsaksa tekstis on säilinud lõpulause: hoitagu meid vääratamast ja needusse langemast. Võrreldes kaht viimast palvet Kullamaa katekismuse anakronistliku sõnastusega (pattude *andeksheitmine*, isegi *allaheitmine*; kurjad *ohatused*, *pahad* kiusatused), näeme, kuivõrd täielikum ja vabam maagilisist kütkeist oli magister Wanradti koostatud katekismus.

VII palve. Selle palve kohta annab ülevaate alamsaksakeelne tekst *De Söuende Bede. Sunder vorlöse uns van dem öuel.* (*Anna meile vabaneda ja ...hoia meid alati oma armus ja... Sest need on sinu raevu tunnused ja kuri pahe... ja hoia meid kõige ihu ja hinge häda eest.*) Lõpuks näib olevat säilinud eesti keeles palve viimane lause: *Röem pyddap meyl antuth sama taevas.* Lutheri *summa* on viimne õhkamine Issanda poole igavese elu ja hinge pääsemise pärast. Wanradt räägib maailma ja elu lõpust juba ühenduses Jumala Riigi tulemise palvega. Palve lõpul peab järgnema alamsaksa teksti alusel doksolooogia: *Synu (pereld) on sze ryckus nynck sze wegki(weggi) nynck sze auwu (ygkex 'ikka'). /Amen./* Seletust annab alamsaksa tekst: *Siin ta tarvitab taas sõna Riik ja annab mõista, et tema ainuüksi Riigi (võimu) teostab.*

SAKRAMENDID

Sakramente käsitletakse eestikeelses tõlkes WK tekstides esmakordselt. Piht pole siin omaette sakramendiks. Üllatavalt ent tarvitab Wanradt luterlikku küsimuse ja vastuse meetodit. Küsimus: *Mea on sies se Sacrament sest Rysthmast?* Vastus: *Se Rysthme on üx pesseme sest teyskörd sundmest.* Nii järgnevad küsimustele sobivad vastused.

Lutheri *Väike katekismus* oli 1529. a juba ilmunud! Wanradt saabus Wittenbergi ja immatrikuleeriti detsembris 1529, 1530. aastal promoveeriti ta magistriks. Lutheri katekismused olid tal

siis tõenäoliselt käepärast. Ta võis neid kopeerida või nende põhjal omamoodi parandatud väljaande kirjutada. Wanradt valis enamasti viimati mainitud võimaluse, kuigi ta Lutheri eeskuju ning sõnastust enamasti ei põlanud. Tihti toetus ta ka Wittenbergi teoloogide uuematele seisukohtadele – kui Luther polemiseeris Rotterdami Erasmusega tahtevabaduse üle, pani ka Wanradt vaba tahte tahte probleemi oma katekismusesse kirja.⁷ Tema seletusi iseloomustab liigne lähedus taasristijaile. Samuti fikseeris ta kohe ka Marburgi vaidluste seisukohad Kristuse ligiolekust armulauas, mida vaatleme allpool.⁸

Ristimise definitsioonis on Luther hoopiski konservatiivsem kui Wanradt. Viimase arvates peab ristimine olema uuestisündimine siin ja praegu (*hic et nunc*), *lebby sen wedden* ja Kristuse usus. Luther vormistab ristimise esialgu veeristimisena, mis “Jumala käsus on seatud ja Jumala sõnaga ühendatud”. Ristimine teeb meid Jumala uueks looduks. Alles kolmandas küsimuses räägib Luther usus teostuvast *uussünni pesemisest*. Wanradt räägib kohe teistkordsest sündimisest. Prof Elmar Salumaa kirjutab ülalt sündimise ime kohta:

Jumala teed ja viisid on igäuhega erinevad: ühte kutsub Ta selle anni vastuvõtmisele ootamatult, teisega kannatab ta kaua otsekui ette valmistades; mõnda Ta õnnistab oma andega ränkade äikseraksatuste kaudu elu tegelikes sündmusis, teist õrnalt kutsudes nagu “vaikne, tasane hääl” (1Kn 19:12); üht juba lapsepõlve päevil, teist aga alles haua kaldal.⁹

⁷ Mitte ainult Luther vanas eas, vaid juba katoliikluses on väljendatud soovi, et Jumal kaotaks kõik kurja valitsuse, näit juudi sünaagogid!

⁸ Wanradti seletused ristimise ja altarisakramendi kohta hõlmavad ka vaidlusi, mis olid tekkinud Zwingli ja tema kaaskonna ning Lutheri ja Wittenbergi usuteadlaste vahel 1529. a Marburgis.

⁹ Elmar Salumaa, “Evangeelium ja eetos”, *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku Aastaraamat* (Tallinn, 1956), 27jj.

Kuidas aru saada edasisest seletusest? Vahest tuleks arvestada võimalusega, et Koell on siinkohal abitult tõlkinud ja rida 178 peaks pigemini kõlama: *Nynck seperest on* tema koos (pro “*tema kaes*”), st ristimisega, inimene (*wxigka* ‘igamees’ vastavalt Mülleri jutlustele 1604. a) alles ükspäinis õnnis ning püha. Siin pole juttu Jumala pühadusest, vaid inimese õndsakssaamisest ristimise kaudu. *Mynckperest tema* (Kristus) on ristimiskäsu andnud: Minge kõike maailma! Seda misjonikäsku pole tekstist leida. Kuskil peaksid olema peidus ristimise seadmissõnad armulaua seadmissõnade eeskujul! Võib-olla järgnev kaotsiläinud lehekülj sisaldaski neid.

Esimised saksakeelsed read näitavad ristimise pühitsevat ja päästvat mõju. Järgneb Lutheri küsimus: mis kasu saadab (ristimine) meile? Alamsaksa tekst vastab: see teeb meid vabaks päripärist (salich ‘õnnis’), lunastab meid kõigest sünnipäristest pattudest, ka kuradi riigist, kus oleme koguni vangis, laseb meid vabaks ja valla. Ka trööstib see meie südametunnistust (*conscientia*) ja lohutab meid surmahädas, mistõttu oleme vastu võetud Kristuse riiki. Jumal ei valeta oma sõnas. Seepärast, kellele ta seda on töötanud, sellele ta ka annab (riigi); kellele on antud, see hoidku seda kindlana *pihtimise* kaudu. Pihtimisest on siin rõhutatult juttu.

Armulaua definitsioon pidi paiknema järgmisel leheküljel. Seal asubki *se teyne se Sacrament* analoogiliselt ristimisele. *Mea on sies se Sacrament altare peal?* Järgnevalt on juttu Kristuse ligiolekust (*praesentia*) armulaua sakramendis. Aluseks pole mitte see, et Jumal (*tahap*), vaid pigemini see, et *Christus tahap* kinkida oma ligioleku selles sakramendis. (Jumal on muidugi samuti ligi.) Siit selgub muide, et Wanradt siingi pidas kinni luterlikust arusaamast Kristuse reaalsuuresist *resp.* personaalsuuresist ega polnud reformeeritud kiriku mõttes spiritualist. Veel kõlab Wanradti seletuses luterlik käsitus: leiba ja karikat *vöetakse önsalt* küll vaimuliku käest, kes vahest on koguni kõlvatu teener, kuid ligiolek tuleb Kristuselt, olenemata jagaja kõlbmatusest.

Ehtluterlik on küsimus õigest ettevalmistusest armulaua vastu-

võtmiseks ja usust seadmissõnadesse. Leiva jagamise sõna leiame eesti keeles. Seda täiendab karika jagamise sõna alamsaksa keeles.

Karika jagamise sõna hõlmab ühe lehekülje. Kristuse ihu ja veri on antud meile patu pärast. Kristuse veri peab meile patu andeks andma (*vorgeuing-Vergebung* 'andeksand'). Tähtis on küll lauale tulemiseks valmistuda *paastu, pihtimise* (tekst on siinkohal ebakindel!) ja teiste heade tegudega. Kuid armulaua vääriliseks teeb meid üksnes usk ja mitte teod (nii ka Lutheril). Lõpuks tuleb veel küsimus, kuidas võime uskuda, armulaua tõhususest aru saamata. Wanradti vastus on: Jumala tööd tuleb käsitada vaimselt – usu läbi – ja mitte mõistuse abiga.

Ekskurss: Mida kirjutab Luther Kristuse ligiolekust armulauas?

Kaitstes Kristuse reaalselt juuresviibimist armulaua elementides – õigemini küll: kogu talituses! – toetub ta jumaliku ubikviteedi õpetusele [leitav=*löwdade*] ja rõhutab sakramentaalset osadusühendust Jumalaga, ent [Luther] hoiatab igasuguse spiritualiseerimise ja subjektiviseerimise eest. Esimesel juhul õpetati, et Jumala Vaim oma vabaduses tegutseb lahus välistest märkidest, seega siis vahetult (Zwingli jt), teisel juhul arvati, nagu sõltuks Kristuse reaalne presents armulauas kuidagi inimese usust või ka uskmatuses ja nagu saaks seetõttu vaid usklik osa Kristuse ihust ja verest. Spiritualiseerijate vastu vaidleb Luther, et vaatamata Jumala Vaimu vabadusele on ta selle vabaduse sidunud [*köwteda!*] sakramendiga.¹⁰

¹⁰ Elmar Salumaa, "Armulauaõpetuse piirjooni", *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik* (Tallinn: EELK Konsistoorium, 1982), 14. Ka Horst Pöhlmann, *Abriss der Dogmatik*, selgitab et *ubiquitas Christi* on armulauas *Selbst-bindung Gottes an die Gnadenmittel* (binden 'kynny köwteda'), st Kristus on neis kahes elemendis, leivas ja veinis, leitav (*löwdade*). Oluline ongi see, et Kristus on armulauaandides ligi, ta on leitav. Vähem oluline on see, kuidas me saame temast "õndsalt" osa. Sakramentalistid küsivad, millal asus Kristus leiba, kui kaua ta seal sees viibis jne.

Meie jaoks on oluline see, et me saame armulaua andidest osa. Hoopiski vähem oluline on nende andide üle reflekteerida.

Küsitavaks jääb, milles seisnes Wanradti teoloogiline eksimus luterliku käsitluse vastu. Otseselt sõnastusest ei ole seda võimalik jäeldada. Nii armulauas antud Kristuse *præsentia* käsitlemisel oma kogenematus praktilises teoloogias kui ka soovis Lutheri ja teiste seisukohti selles küsimuses edasi anda jääb Wanradt õpetuslikult siiski luterlikule pinnale.¹¹ Viga on siin selles, et ta katekismusesse kui võhiku- ja lasteõpetusse (algõpetusse) on sisse toonud keerulisi, vaid tollel ajastul aktuaalseid teoloogilisi vaidlusküsimusi. Wittenbergis said 1529.–1530. aastal aktuaalseteks probleemideks maailmalõpp (*consummatio sæculi*), samuti vaba tahe (*liberum arbitrium*) ja Kristuse ligiolek (*ubiquitas*) armulaua elementides.¹² Neid küsimusi Lutheri katekismused ei käsitle, küll aga *Liber Concordiæ* ja *Solida Declaratio*. Asjaolu, et Wanradt neist vaidlustest oli mõjutatud, räägib pigemini tema kasuks kui kahjuks. Kuid Wittenbergi eitav otsus elimineeris Wanradti teoloogilised arusaamad nende liigse tormakuse ja raskepärase vormistuse pärast.

Johann Koelli elukäik Pühavaimu koguduse õpetajana kulges rahulikumalt kui Simon Wanradtil. Ta suri aastal 1540 või 1541. Kas Koellil õnnestus küllaldase täpsusega Simon Wanradti mõttekäike edasi anda, jääb filoloogide arvates kahtlaseks. Ühe näitena mainisime juba ristimise tähtsuse käsitlemist meie õndsuseks jaoks (lk 9a, rida 178). Nimetatagu veel *palvet maailma lõpu tulemise pärast* (lk 6a, rida 110j). Tingiv kõneviis oleks siin sobivam: et Jumal *selle pattussel Ilmal tahaxe* (ja mitte *tachtis*) *üdden otzan tehe* (*tahaxe* ‘tahaks’). Kuigi Koellil oli üsna häid eeldusi tõlketööga

¹¹ A. Peters, *Kommentar zu Luthers Katechismen*, Band 4, 145. Luther: “Er ist nun auch unbegreiflich worden und wirst ihn nicht ertappen, ob er gleich in deinem Brot ist; es sei denn, daß er sich dir anbinde und bescheide dich zu eim sonderlichen Tisch durch sein Wort und deute dir selbs das Brot durch sein Wort, da du ihn essen sollt” (WA 23, 151, 28).

¹² Hiljem tekkisid vaidlused Kristuse alandustee algusest ja kulminatsioonist (*kenosis*).

toime tulla, katsus ta vahest *Ilma otza* kohese tuleku asjus leevendada Wanradti teravust. Vastuse andmiseks olgu siin filoloogidel sõnaõigus! Suurt tähelepanu on leidnud uute terminite kujundamiskäik Koelli poolt: *äraandmise* asemel on siin veel tarvitusel *ärapetmine*. Korrektuuride seas on ka tegelikke parandusi. Näit küll *tegema* on asendatud parema vormiga *maksma* satisfaktsiooni tähenduses. Kaua otsiti vastet sõnale *jünger*. Koell tarvitab veel üsna kobavat tõlkevastet *sulane*. Soome *opetuslapsi* leiab sellele vastava vormi *õppija* Jaan Bergmanni päevil. Tegelik eesti keelepruuk oli aina ladestumas kui trüki- või kirjatekst, rahvakeel andis siis võimaluse vormida ladusaid väljendusi katekismuse tekstide tõlkimisel.

Lõpuks mainitakse veel erinevaid eesti dialekte (lk 11x – 11a, kus leidubki tuntud märkus “Trükitud 25. 08. 1535 Hans Luffti poolt Wittenbergis”). Lk 11b on tühi leht. Lehekülgede numeratsioon pärineb Weissilt ja Johansenilt.

Katoliku piiskop Karl Lehmann (Mainz) rõhutab, et just oma katekismustes hoidub Luther poleemikast. Seda võinuksid ka tema õpilased märgata, kui neil olnuks tundlikku lähenemist oma doktori suhtes. Aga Thomas Müntzer juba mõnitas Orlamünde koguduse kaitse all oma endist kaasvõitlejat kui *Wittenbergi praagamagu*¹³. Luther ise nimetas end surmalapseks (*Madensack* ‘vaglaroog’). Teoloogilise vaidluse stiil oli tollal äge. Philipp Melanchthon ootas oma eluotsa, mil ta pääseks teoloogide jagelemisest (*rabies theologorum*). Me ei saa siis tõesti Wanradtiga kohut käia, küll aga heameelt väljendada, et ta lõpuks ometi kainenenes ja pääses seeläbi kohtuotsusest, mis tabas “1000-aastase rahuriigi” vägivaldseid diktaatoreid Münsteris ja mujalgi.

Wanradti teos on teoloogiliselt hästi töödeldud, niivõrd kui antud tekstisäilmed otsustada lubavad. Alamsaksa keelekasutus hakkas kirjanduses – mitte tegelikus kõnepruugis – varju jääma ja tuli praktilisele teoloogilisele tööle kahjuks. Kirjutis oli teoloogiliselt

¹³ *Das sanftlebende Fleisch zu Wittenberg.*

küllaltki luterlik, kuid metodoloogiliselt vähe sobiv katekismuseks oma raskete teoloogiliste vaidlusküsimustega. Muidugi oleks ka sellisel kujul ilmunud eestikeelne katekismus siinsele kirikule kasuks tulnud. Vastuseisu leidis aga nii kaugel Wittenbergis kui ka Tallinnas, kuigi erinevatel kaalutlustel. Küsitavaks jääb, kuivõrd Wanradti mõtteseosed talupoeglikule rahvale oleksid midagi ütelnud. Kui vähe oodati hiljem õppimisvõimet eesti talupojarahvalt! Kui suur oli algul usaldus eestikeelse linnakoguduse suutlikkuse vastu toleaegses Tallinnas (Revalis), kuigi Lutheri katekismus algusest oli ju kirjutatud sakslastest linnarahvale! Johann Koell on teinud oma parima ja tema ütlemissviisid on üldiselt hästi korda läinud. Mõnede arvates on ta tõlge küll liiga puine ja orjalik, eriti kui unustada ära tõlkija piiratud võimalused. Paaril juhul pole ta vist mõne lause mõtet hästi tabanud ja seetõttu on ka tõlge puudulikuks jäänud. Kui võrrelda seda saavutust näiteks Kullamaa käsi-kirjaga, siis on selge, et Koelli tõlge on nii sisuliselt kui vormilt üllatavalt palju parem senistest katsetustest, aga ka sujuvam kui temale järgnevate kirjalade keelevormid.

KATEKISMUSE SISUÜLEVAADE ORIGINAALI LEHEKÜLGEDE KAUPA

Lk O	Katekismuse tiitel. Tiitelleht. (Eessõna?)
Lk Ox	<i>Credo</i> I õpetus, seletuse algus.
Lk Oxy	<i>Credo</i> I õpetuse seletus. II õpetuse pealkiri.
Lk 1x	<i>Credo</i> II õpetuse algus.
Lk 1a=1b	II õpetuse lõpp, seletuse algus.
Lk 2a	II õpetuse seletuse keskoht.
Lk 2x= 2b	II õpetuse seletuse lõpp. III õpetuse pealkiri.
Lk 3x	III õpetus (pühitsusest, kirikust).
Lk 3xy	Seletus osaduse ja andeksandmise kohta.

- Lk 3a III õpetuse seletuse lõpp (liha ülestõusmisest).
- Lk 4a=3b III õpetuse seletuse lõpp (igavesest elust).
Aamen. Meie Isa palve kõnetlus.
- Lk 4x=4b Meie Isa palve kõnetlus koos seletusega.
- Lk 5a Kõnetluse lõpp. I palve koos seletusega.
II palve algus.
- Lk 6a=5b II palve seletuse lõpp. III palve pealkiri.
- Lk 7a=6b III palve koos seletusega. IV palve pealkiri.
- Lk 7x=7b IV palve seletuse lõpp. V palve seletuse algus.
- Lk 8a V palve seletuse lõpp. VI palve seletuse algus.
- Lk 8x=8b VI palve lõpp. VII palve koos seletusega.
Doksoloogia.
- Lk 9a Doksoloogia seletuse lõpp. Ristimissakrament.
- Lk 9b=9x Mis kasu saadab ristimine? (Ristimise eadmis-
sõnad.)
- Lk 10a Püha altarisakrament. Leiva jagamine.
- Lk 10x=10b Altarisakrament. Veini jagamine. Kuidas
pihtimisel valmistuda sakramendi väarikaks
tarvitamiseks. Headest tegudest.
- Lk 11 x Eesti keele dialektide kirjelduse algus.
- Lk 11a Lõpplehekülg trükkija märkusega.
- Lk 11b Tühi lisaleht.

Loomisõpetuses sisaldub pattulangemise kirjeldus, mis toonitab vajadust lunastuse järgi. Seda poleks olnud vaja, kui dekalooq seisnuks *Credo* ees tegude peeglina.

II palves esineb eshatoloogiline käsitlus maailma lõpu kiire tuleku vajadusest. Sellises olukorras pole vajadust kümne käsu järele maailmakorra säilitamiseks, kuna maailm niikuinii kohe hukka läheb. Riigi palves soovitakse kiiret pääsemist vagadele ja otsa kurjadele.

Võib väita, et dekalooigist pole jälgegi leida. Siiski on alamsaksa teksti lõpul (lk 10b) juttu headest tegudest, mis rajanevad Lutheri järgi peamiselt kümnele käsule ning mõneti ka kolmikule usklootus-armastus. Jutt headest tegudest võis rõhutada tegude tarvidust ilma kümne käsu ähvarduseta. Kuskil pole juttu mõistest “ligimene” (*lähembane*), mille järjekindel tarvitamine eeldaks viie viimase käsu seletusi ligimesearmastusest. Jääb mulje, et siin on mingi pihikäsu arendamiseks lisatud mõttekäik, mis ei baseeru otseselt kümne käsu seletustele.

Lutheri *Suure katekismuse* eeskujul oleks pidanud kümne käsu maht olema olnud iga käsu kohta 4 lk. Aga miks pidi eesti maamees kohe saama nii suure katekismuse väljaande 1500 eksemplariga? *Tertius usus legis* tundus tarbetu moraliseerimisena spiritualistidele, kes uskusid, et nad ei suuda üldse pattu teha (*non posse peccare*).

LEHEKÜLGEGE KOGUARV; ALAMSAKSA JA EESTI TEKSTI ULATUSEST; MAHU REKONSTRUKTSIOONIKATSE

Kokku võib arvestada minimaalselt 24 topeltlehekülge *resp.* 48 lehekülge ehk kolm poognat. Kümne käsu lisandumisega tulnuks juurde vähemalt neljas poogen. Otsustav lause on *Seda tehke minu malletussex resp. mälletussex*. Sellega väheneb katekismuse ulatus, nagu juba algusest peale teenekad autorid Weiss ja Johannes on nentinud.

Credo ulatusest: O, Ox = tiitelleht, Ox/y ja 1x = loomine (*de creatione*). Siin on ka II õpetuse algus peidus. 1a = 1b jätkates II ehk lunastusartiklit: *Pylatussen/ayal*; 2a läheb vahetult üle sõnadega *pereld ninck kaes* õpetusest Kristuse kannatamisest ning ülestõusmisest (*de redemptione*). Lk 2x/y-ga lõpebki II artikli seletus ja algab III artikkel Pühast Vaimust ning kirikust (*de sanctificatione*). Lk 3xy kõneleb edasi pühade osadusest ning pattude andeksandmisest. Lk 3a on selle õpetuse lõpp seletusega üldisest ülestõus-

misest. Lk 4a räägib igavesest elust ja lõpetab *Credo* kinnitusega: *Amen. Sze on toest.* (See on tõesti tõsi.)

Credo alla kuuluvad seega paar tundmatut lehekülge loomisest = Ox , Oxy , ja $1x$. Lunastus hõlmab üle 3 lk, samuti veel pühitsus (kirikust) = $2xy$, $3x$, $3xy$, $3a$. Kokku poolikute lehekülgedega hõlmab *Credo* 10 lehekülge, koos alamsaksa tekstiga kokku maksimaalselt 20 lehekülge.

Meie Isa palve algab lausega *sze alck sesth palwest* lk 4a ja jätkub kui palvet sissejuhatav kõnetlus $4x = 4b/5a$ lõpuseletuseni. Järgnevad 7 palvet: nimetatud kõnetluse algus 4a jätkuga $4x = 4b$ kui kõnetlus; $5a = I$ palve; $5a/6a = II$ palve; $(6a) 7a = III$ palve; $7x = 7b = IV$ palve, ka V palve algus; $8a = V$ palve lõpp ja VI palve algus; $8x = 8b = VI$ palve lõpp ja VII palve, doksoloogia; $9a =$ doksoloogia seletuse lõpp, ristimissakramendi algus. Meie Isa palve hõlmab seega kokku 9 lehekülge: 4a, 4x, 5a, 6a, 7a, 7x, 8a, 8x ja 9a, kusjuures 7 palvet saavad alguse kõnetlusest ja palve lõpeb doksoloogia seletusega; koos alamsaksa tekstiga saame kokku 20 lehekülge.

Jäävad veel kaks sakramenti. Ristimisele on pühendatud 9a ning $9b = 9x$ ristimiskäsuga. Lk 10a alustab armulaua defineerimist. $10b = 10x$ on pühendatud armulaua seadmissõnadele. Edasi on seletus, kuidas valmistuda laualeminekuks: headest tegudest. Sellega lõpebki katekismus lk 11a trükiandmetega: *Wittenbergi Hanns Luffti trükikoda, 1535. a. augustis*. Lk 11b on tühi lisaleht. Sakramentidele on pühendatud kokku 4–5 lehekülge: 9a, $9x = 9b$, 10a, $10x = 10b$. Lõpuseletusteks on veel 3 lehekülge: 11x, 11a ja 11b. Alamsaksa tekstiga kokku saame sakramentide ja lõpetuse jaoks minimaalselt umbes 13–14 lehekülge.

Kogusumma tuleb 54 lehekülge, poognate viisi arvestades 4 poognat (64 lk). Kui kümme käsku seletustega tuleksid juurde arvata, saaksime lisaks 22–26 lk. Pikema eessõna ja kümne käsuga oleks katekismuse ulatus maksimaalselt $54 + 26 = 80$ lehekülge ehk 5 poognat.